

АКТУАЛНАТА БЪЛГАРСКА РЕЦЕПЦИЯ НА АНГЛИЯ И АНГЛИЧАНИНА ПРЕЗ XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

ВЛАДИМИР ТРЕНДАФИЛОВ

Преди да се впусна в изложение на темата, ще си струва да направя някои терминологични уточнения. Най-напред, «актуална» е тази рецепция, която улавя настоящия спрямо нея дух и проблеми на чуждата страна, култура или литература. Тя следи това, което чуждата културна среда създава «в момента» и, бидейки рецепция, се движи с едно неизбежно закъснение спрямо този хипотетичен и разтеглив момент. За интересувания ни период можем да предположим едно движение на рецепцията до около 20 години зад развитието на рецепционната среда. Това в никакъв случай не означава обективно фактологично или манталитетно изоставане спрямо нея. Просто преобладаващият дух на даден културен «момент» остава още известно време, макар и във все по-стеснена пропорция, да трае, дори след като гребенът на момента е отминал, и рецепцията не без успех продължава да се крие и изхранва в килватерната му дияра.

Според културните разлики между реципиентите можем да разграничим два типа рецепция на една страна: култивирана и популярна. Култивираната се осъществява от хора, знаещи езика и културата на страната или ползващи културата, с достатъчно ниво на достоверност, през друг език или езици. Тя е вторична рецепция. Наличието ѝ предполага, че някаква първична популярна рецепция вече е била осъществена: на събирането на общи представи за страната, изучаването на езика и пр. За разлика от нея, популярната е масова рецепция, разсеяна и повърхностна, и същевременно реална, защото се получава естествено от пресичането между културното въздействие и възприятие. Неин колеблив признак е например единодушното сред значителен набор от реципиенти относно наличието на постоянен облик или постоянна характерна черта у обекта ѝ. Това единодушие не е необходимо да се изказва с думи или дори да се съзнава от реципиентите. То може да се изразява, в най-елементарния си вид, със спонтанна реакция или с мигновена мисловна асоциация при самото назоваване на рецепционния обект. Но за наличие на популярна рецепция говорим при условие, че мнозинството от реакциите и асоциациите клонят към сплитане в някаква система, окрупняват в облик. През разглеждания период популярната рецепция на Англия не само че присъства у нас, но се и различава в много отношения от култивираната.

Една друга разлика между култивираната и популярната рецепция се струва да се посочи. Популярната рецепция е пасивна. Популярните реципиенти, макар и субекти на рецепцията, са до голяма степен пасивни обекти на въздействието отвън, обекти спрямо субекта на въздействието (Англия). За разлика от тях култивируваният реципиент често пъти е и проводник на въздействието отвън. Веднъж запознал се с нещо и събудил интереса си

към него, той се стреми да превърне своя индивидуален рецепционен кръг в колективен, поради което пише, превежда, преподава – с една дума, осъществява просвета. Той е активен елемент във въздействието, участник е в създаването на рецепционния облик, съюзник е фактически на рецепционния обект, а не чак толкова на масовия реципиент. Успехите или провалите на една национална култура в етнокултурните рамки на друга са до голяма степен успехи или провали на културирания реципиент в културата-домакин.

Всяко чуждоетнично въздействие спомага за формирането на някакъв рецепционен облик: на страната или на представителен неин индивид, на административната единица или на националния характер. Понякога двете са трудно отделими помежду си, но тъй или иначе рецепционният облик на една страна неизбежно добива два аспекта, а именно, колективен и индивидуален, абстрактен и конкретен, пространствен (географски, политически, етнически и пр.) и антропоморфен. Съответно, Англия достига до нас в две разновидности – като Англия и като англичанина.

Рецепцията на цяла една страна е многостранно явление и описанието ѝ неизбежно се натъква на трудности. При Англия трудностите допълнително се увеличават, тъй като рецепцията ѝ у нас крие в себе си няколко противоречия. На първо място, културното ѝ влияние върху българина, поради отдалечеността ѝ и слабата популярност на езика, е било в повечето случаи опосредствено. Така че българският ѝ облик носи не само собствените ѝ черти, но и някои от чертите на културните посредници, с всички произтичащи от това възможности за изкривявания. Друга трудност произтича от факта, че през възрожденския период рецепцията на Англия буквално се създава. Преди това тя на практика не съществува, ако не се броят беглите контакти, осъществени от наши търговци в чужбина или от английски пътешественици у нас.

За начало на актуална българска рецепция на Англия можем да говорим единствено в рамките на викторианския период (1837-1901). Преди 40-те години периодичен печат на български език не съществува, книжната продукция е изключително бедна и при това, ако не религиозно, то поне нравствено менторска по характер, което положение, необходимо е да се подчертае, денационализира «чуждите» факти и ги превръща в извънвременни назидателни образци. Софроний Врачански например, макар на няколко места в произведенията си да се позовава на английски лица и реалии, не казва всъщност нищо за Англия или англичаните. В четвърта глава на «Гражданское позорище», илюстрирайки със знатни примери поговорката «Който копае гроб другиму, сам пада в него», той пише следното:

«Тома Кромуел, советник Енриковий, що е бил осмий рига енглитерский, бил причина да буде таковое законоположение да не може никой, что има нячто грешка да стоит пред царское величество, докле не управи себе първо пред синклита. Ала у мало время он сам приял това отмъщение. Понеже паднал бил на ипопсия и не можел да хорати с царя, и вес като бил палатний, осужден бил на смерт и отсекли главу его...» (1)

В глава шестнадесета на същата книга, между историите за лишени от мъдрост царе, които са отдали благоволения си на недостойни люде, срещахме и английски пример:

«Ами Енрику, цар вританийский, кой да не ненавиди неговая детинская безчиния? На двор его, сказуват историци, единия уземали господарство светлое от него, понеже добре му хранили едина свиня, що я аресал бил да

яде често таковое ястие. А другии возводил за голямо достоинство, що били играли сас много благородие на книги.»(2)

Въпреки назованата националност, нито един от тези примери не може да се отнесе към рецепцията на Англия, тъй като всички те служат за илюстрации на изковани в универсалната практика мъдрости, без да водят до осветляване на национална територия, история или култура. Акцентът пада върху постулата, сентенцията, принципа, а не върху фактологичното облекло на илюстрацията. Освен това само малка част от примерите в произведенията на Софроний са взети от по-новата, следантичната история. Повечето са центрирани около древногръцки и древноримски фигури и притеглят именно към тях английския цитат или анекдот. Така той излиза извън времето, превръща се в тяхно поредно повторение и потвърждение, денационализира се, митологизира се и се абсолютизира.

Първото английско предвикторианско присъствие в българския зрителен фокус извява по-скоро християнски, отколкото тясно национален характер, но заедно с това е свързано с дейност, която по-късно в родината си се идентифицира силно с кръга на викторианските стойности. Става дума за дейността на Британското библейско дружество, една протестантска институция, която се занимава с активно мисионерство. С общата идея да се започне работа по отцепването на българите от Цариградската патриаршия (3), то поръчва и напечатва в Лондон през 1828 г. първия български превод на Новия завет, дело на архимандрит Теодосий, игумен на Бистрицкия манастир близо до Букурещ. Този превод, макар и споменат в «Книгописа» на Балан (4) под № 304, е всъщност изчезнал, тъй като всичките 5000 екземпляра от него са били изпратени в Санкт Петербург и там, вероятно в качеството им именно на протестантска книжнина, са били унищожени. Първият широко разпространен превод на Новия завет излиза през 1840 г. в превод на Неофит Рилски, пак по поръчка на Британското библейско дружество (5).

Последното събитие присъства и в друго, по-топографско описание. Дава го Иван Богоров в статията си «Просветение и книжнина на българети. Общий изглед»:

«По случка ингелизин (става дума за Баркър, пратеник на дружеството – В.Т.) минува Стара планина и направя местопочивание в Габрово. Той по примера на всити пътници навизжда новото училище и подканен от добро към чловецити, сговаря ся с учителя да му преведат Новий завет на български, което и сполучи отгоре за малко время. Тойз добродетел нине желаяше тя книга да ся напечати пак в българска книгопечатница, нъ де да я намери? Солунската бяхе изгоряла отколе, самоковската бяхе изяло раждата. Така той ся погрижева и напечятват в Измир с негови разноски Новий завет, от който отгоре за десят години трябва да ся са распродали повече от тридесят хиляди книги, че вече има и четвърто издание.» (6)

Системната и актуална рецепция на Англия идват със зараждането на българския периодичен печат. Още в първия брой на Фотиновото «Любословие» (1844), издадено, както твърди Стефан Томов (7), с помощта на американски мисионери в Смирна, в материала «Язици» (с. 6), между «новите по-благоупотребителни язици» е нареден и английският. В друга кратка бележка за изпозването в Европа на пощенски гълъби се отбелязва, че тази служба предстои да се открие и в Лондон – «град столний у Англия» (с. 7). А в непосредствено следващите два материала («Железний път» и «Машина»), както и в други два от бр. 2 («Ливерпол», с. 18 и «Манхестер»,

с. 19), за пръв път е въведен един от най-важните аспекти на актуалния за века индустриален прогрес, чието възплъщение се явява безспорно Англия.

Тези материали носят всички белези на уводната рецепция. В тях е очевидна борбата на словото със собствената си уводна същност, с липсата на предварително готов контекст, в който направо да влезе, вместо да го създава. Текстът въвежда нови понятия и чувства необходимостта да ги обяснява:

«Една снаст (машина, остроумно изобретение за да натоварува нещо, или да работи с него човек лесно), натоваренна само с трима човеци, замина сичкото разстояние на железния път в еден час (сахат)...» (8)

Фотинов, по всяка вероятност, превежда материалите от гръцки източници: следователно, първата ни актуална рецепция на Англия минава през гръцката книжнина. За това има и едно писмено потвърждение – в писмо на английския протестантски мисионер д-р Е. Ригс до проф. Лео Винер (9) се казва, че «Любословие» е «дете» на гръцкото списание «Апотики тон офелимон гносеон», което само по себе си е издавано от английски протестантски мисионери в Смирна (10). Текстово свидетелство за гръцкото влияние е и завишената употреба на транслитерирано «х» (машина, Манхестер). Но при създаването на новите български понятия («голубе вестовщици», «снаст») си личи желанието на Фотинов да използва славянска, и по-специално руска, основа.

Другият неизбежно уведен аспект на англорецепцията у Фотинов е слабото делнично, текущо звучене на свързаната с Англия информация и, съответно, повишеното ѝ «уникално» или «еднократно» звучене. Това са признаците на преходния етап в книжнината, когато тя е увиснала между късния църковно-назидателен трактат и ранната периодика. Събитието изглежда едновременно сензационно (т.е. ярко, рядко срещано) и вечно (т.е. влиза в златния фонд на ярките събития в историята на света). Информацията за пощенските гълъби и за железопътния транспорт са в това отношение равновесни. И двете засягат сензационни за момента реалии, които еднакво липсват по нашите земи, принадлежейки освен това към една все още далечна и тайнствена страна. Малобройният и зле информиран читател на «Любословие» е нямало откъде да знае кой от двата факта ще се окаже централен и кой страничен за европейската действителност, стоял е далече встрани от контекста на събитията и е можел едва ли не само да се диви на чудесията по широкия свят.

За този читател Англия е част от митологичната далечна чужбина, която полека-лека набира в съзнанието му специфичен облик. Но първоначалното митологизиране на Англия се дължи и на първите ни просветители. Те са с пълното съзнание, че знаят неща, които се знаят от малцина българи, и често трактоват темите си с тон, подобаващ на силната изключителност на познанието им. По този начин те всъщност се включват в дотогавашната ни менторска традиция.

Преминаването на Англия от митологичното към едно актуално рецепционно пространство – т.е. преминаването ѝ от атемпорално към темпорално присъствие у нас – по всяка вероятност се е осъществявало и преди 40-те години на XIX век, в по-информирани тесни кръгове, но писмената му фиксация тръгва от средата на 40-те години в четири основни вида рецепция или в произволни съчетание между тях:

1) обобщителна – включва принципни съждения за страната и националния характер;

2) емпирична – включва факти и статистически данни от всякакъв вид;
3) текуща – включва системното следене на релефа на политическите събития на територията на Англия или в сферата на английското участие и влияние;

4) огледална – използва Англия само за отразяване на български реалии.

От всички видове рецепция обобщителната изисква най-голяма компетентност и обикновено се развива последна. На български език обаче тя тръгва почти едновременно с емпиричната и по-рано от текущата, което обстоятелство подсказва, че рецепцията на Англия не толкова се е създавала, колкото се е заимствала в готов вид от други страни. Това обстоятелство, макар понякога да действа срещу лекотата на комуникацията, изигрва известна полза, особено когато е плод на уводно просветителско резюме, а не на превод. Такъв пример имаме със статията на Иван Богоров «Залягване и търговия на ингилизите», макар стилът да е на много ниско ниво:

«Нито един народ на светът е направил тъй и никогаж всичките лесни на земята си и на мястото си за едно толкос непрестанно залягване, каквото ингелизът... Търговия и фабрики са тука първото нещо.» (11)

С помощта на подобни текстове малобройната българска читателска публика получава възможността да встъпи бързо в синхрон с доминиращите европейски идеи, схващания и знания, да влезе в пространството на европейската актуалност. Но от наличието на много други не толкова уводни материали се получават и вредни последиствия. Стихийната просветителска дейност, която се оказва неподчинена на никаква система и регистрира с това разпокъсаната обща култура на самите ни просветители, довежда до колажно изобилие във възрожденската ни рецепционна книжнина. Получава се един хаос от безсистемно внесени, лишени от оригиналния си контекст блокове, от които голяма част са непонятни за популярния читател, а друга част са дори подвеждащи.

В. «Турция» например дава със статията «Просвещение народно. Английските училища» (12) добър пример за недостатъчната достоверност на колажната рецепция. Буквалният превод, лишен от обяснителни бележки, представя нещата така, щото в български контекст да не звучат другояче, освен преиначено:

«Английските училища са поддържат и зависят от народа. Правителството няма на тях никакво намисание. Само Черквата има над тях надзор.» (13)

Представено по този начин, състоянието на английското образование изглежда повече от идеално за непознаващия контекста на казаното български читател. Същността на нещата остава скрита. Твърдението че училищата се «поддържат и зависят от народа» означава, за английската действителност, че те са или частни, или прикрепени към общините и са независими от централната власт. Обаче за българина фразата звучи радетелски, егалитарно, като че ли се отнася за прекрасни учреждения, отворени и достъпни за всекиго. А що се отнася до «надзора» на «Черквата», през 1872 г., с току-що извоювана църковна независимост зад себе си, българинът положително е бил склонен само да го приветства. Така че това, което нашата читателска публика неизбежно изпуска от смисъла на горесцитирания текст, е неговият действителен смисъл в контекста на английското общество.

През XIX и началото на XX век решаваща роля във формирането на нашата текуща (а и на цялата) англорецепция играе английската политика. Важен фактор тук е обстоятелството, че в кризисното за българите десетилетие преди 1878 г., когато се решава въпросът първо за църковната ни, а после и за националната ни независимост, рецепцията ни на другите страни добива подчертано огледален характер. Това ще рече, че българинът свиква да определя отношението си към дадена страна според това дали водената от нея политика е пробългарска или антибългарска, т.е. дали подкрепя обособителската му кауза, или досегашното статукво. Естествено, няма национална рецепция без огледален елемент, но в крайно кризисни периоди този елемент разраства значението си и окупира почти цялата територия на рецепцията. Тогава отделният индивид е максимално колективен, максимално слят с дадена национална кауза, проблем или драма, и всеки политически ход на друга страна към неговата засяга пряко системата на базисните му стойности и отношения.

Като политика, Англия се появява на нашия хоризонт в период, когато още не ни е забелязала като обособен в рамките на Турската империя етнос. Началото на рецепцията ѝ е следователно безконфликтно. То се реализира от «Цариградски вестник», който е първото българско по-трайно периодично издание – излиза, с прекъсвания, от 1.01.1848 г. до 24.12.1862 г., под редакцията най-напред на Иван Богоров, после, от 18.09.1850 г., на Александър Екзарх. Визираната от вестника читателска публика се покрива с българското население в границите на цялата Турска империя. Това е столичен вестник, основан върху наличната политико-административна ситуация, който изпълнява осведомителната си функция, без да създава прогностични стойности, без да идентифицира читателската си публика с някакво бъдещо преразделение на региона.

Както твърди Г. Боршуков (14), «Цариградски вестник» акцентува преди всичко върху осведомителския елемент и това е, защото друг български вестник, с по-откровено политическа окраска, е било немислимо да се издава в рамките на империята. Това се оказва добра възможност за формирането на англорецепция, тъй като Англия защитава турските интереси и информационният поток оттам не е бил възпрепятстван. Вестникът запазва неутрален тон, но в коментарите върху някои по-големи политически събития, като например Кримската война и въстанието на сипаите в Индия, се усеща англофилски дух. Причина за това са, освен задължителния регламент около вестника, също и принципните възгледи на А. Екзарх, който развива дейност за предизвикването на симпатия към българската кауза у западноевропейските (особено английското) правителства. Дейността му не е само журналистическа: през 1846 г. той си издейства аудиенция в Лондон при английския министър на външните работи, неколкратно изпраща мемоари до английското правителство, сътрудничи с кореспонденции на «Левант Таймс» (15). Но от Кримската война датира и разминаването между вестника и популярната българска рецепция, в която Англия започва отчетливо да фигурира като приятел на Турция и съответно враг на Русия, славянството и българите.

Има и едно друго обстоятелство около рецепцията на Англия в «Цариградски вестник». Фактът, че той е «цариградски» и следователно централен, столичен, царски, официозен, предизвиква и представянето на шогоде редовна дворцова хроника от острова. Така в английските му материали, особено в кратките вести, се наблюдава завишено присъствие на кра-

лица Виктория: «Инглитера: кралица Виктория в Ирландия» (63, 1849), «Англия: реч на кралица Виктория при откриване на парламента» (435, 1859), «Смърт на княз Алберт, съпруг на английската кралица Виктория» 50, 1861, «Кандидатурата на английския принц Алфред, син на кралица Виктория, за гръцкия престол» (49, 1.12.1862).

Така викторианската епоха започва все по-настойчиво да дефилира на български език, но само като актуално английско присъствие, тук-таме обобщено от наличния държавен глава, без обаче да се стига до обобщителна употреба на термина «викториански» или «викторианство». Англия продължава да присъства редовно в българската преса, къде пряко спомената, къде vyplътена в действията и изказванията на водещите си политици: Палмърстън, Дерби, Дизраели, Гладстън и др. Честата употреба на имената им ги налага в съзнанието на читателската публика, и то до такава степен, че започват да фигурират в неспецифични за тях контексти, да изпълняват ролята на вече наложени се авторитети, на ментори от общ характер. Така например по въпроса за светската власт на папата в. «България» се позовава и на мнението на лорд Палмърстън, Дерби и Дизраели (16), в. «Съветник» излага реч на лорд Палмърстън, посветена на актуалния и за англичани, и за българи проблем за учението (17), а «Век» помещава произнесено от лорд Дерби «Поучително слово пред учениците в Ливерпул за умствената деятелност» (18).

С размножението на българските вестници и списания в края на 50-те, през 60-те и особено през 70-те години в англорецепцията започват да се наблюдават някои нови моменти. Първо, зачестяват по-мощните и компетентни политически обзори. Статии като «Днешната английска политика» (19), «Английската политика и Европа» (20) и «Днешната политика на Англия» (21), макар и компилативни, показват, че издатели и читатели са изживели уводния период на своето запознанство съответно с практиката и темата.

Друга особеност е рязко увеличеният брой на материалите, осветляващи структурата и функционирането на държавата, държавната икономика и гражданското управление. В началото на третата си годишнина Славейковият в. «Македония» отпечатва статия, взета от френското списание «Монитор», в която детайлно се анализира структурата на британския парламент (22). Култивираното списание «Читалище» на Марко Балабанов в продължение на 4 свои броя разглежда градските учреждения в Ливърпул и английската съдебна система (23). Вестниците «Дунав» и «Зорница» показват тематично единодушие, пускайки в къс интервал помежду си статиите «Банките в Англия» (24) и «Английската банка» (25). Традицията продължава и след Освобождението, като още в христоматията на Вазов и Величков се включва материал за английския парламент (26).

Почти всички от тези материали са преводи или преразкази на чужди статии, но самото им все по-системно публикуване свидетелства за няколко неща. На първо място това е нарасналата мощ на култивираната и растящата осведоменост на популярната българска рецепция. На второ място развитието свидетелства за все по-детайлен интерес към Англия като държавно-административна система у култивираните ни реципиенти. Това показва, че националното ни себеусещане от общопатриотично започва бързо да прераства в държавно и гражданско. Към такава манталитетна трансформация ги подтиква, разбира се, цялото политическо развитие в региона, независимо от това дали симпатиите на един или друг от тях клонят

към Русия, или към Западна Европа. Но тук има и упражняване на съзнателен импулс. Колкото и уклончиво или деликатно да е лансирана, идеята е българинът да започне да се чувства като поданик на независима държава.

Най-характерният аспект от рецепционния облик на Англия в българската възрожденска, а и следвъзрожденска книжнина, е все пак отрицателното отношение към английската политика.

Преобладаващото българско обвинение е, че Англия води протурска и съответно антибългарска и антируска политика. Още в «Изтуплений дървиш или Възточний въпрос» (писан през 1858 г., макар и издаден за пръв път през 1884 г.) Раковски въвежда темата за английското туркофилство като една от основните:

«...Англия..., и Австрия..., най-много се интересуват за османская самостоятелност.» (27)

Кримската война, както вече споменах, доизбистря политическата англорецепция сред българите. Оттам нататък за българина англофилство почти автоматично означава русофобство, и обратно. Това се утвърждава от стратегиите на двете страни в политиката. Както отбелязва Михаил Греков в мемоара си «Как ние освобождавахме България» (1874), «първа Англия би се устремила да съсипе и развали това, що е Велика Русия замислила или поне да му противопостави друго нещо» (28). В такива конфликтни ситуации самоопределянето на мнозинството от един народ, макар и да е центробежно, т.е. навън от народността и по посока на друга нация, е преди всичко пак огледално, т.е. то зависи от отношенията на двете чужди стратегии към неговия идентитет.

В това отношение Англия е по-застрашителната сила. Наистина, тя първа измежду всички останали страни разбира от политическа свобода и демокрация (макар историята ѝ да е низ от насилия, както не пропуска да забележи Каравелов) (29). Това отношение, между другото, е популярно предимно в лагера на култивираната ни рецепция, между възпитаниците на Роберт колеж или изобщо между по-запознатите с английската история и социално устройство. В непубликуваната си приживе биография на един такъв сведущ човек – княз Стефан Богориди – П.Р. Славейков разказва анекдот за мнението на княза (въпреки че сам не го споделя) по повод Кримската война и симпатията на българите към Русия:

«Ама те не знаят... – русите се добри, юначни са и близки ни са, и милеят за нас, ама те от свобода не отбират и за нас сега е време да държим със западните сили, на тях трябва повече да се надеем, доде дойде да станем хора и народ и ние. Западните сили ще обуют краката на агите в един папуч, но отведнъж не става. За нас е сега да държим с англичаните.» (30)

От друга страна, Англия не е славянска страна, за да има на какво да се опре етническият ни и културен идентитет, а като колониална държава тя отблъсква обезправения българин, който вижда в нея паратурския образ на силния потисник и проявява склонност да се идентифицира по-скоро, например, с ирландците (31). И в крайна сметка Англия е не само политически съюзник на Турция, но и културен съюзник на Гърция, подобно на която е износител на цивилизация и следователно потенциален източник на духовна експанзия (не е за пренебрегване в този контекст и споменатият факт, че рецепцията на Англия започва през гръцки език). В автобиографията на Григор Пърличев срещаме пасаж, който ни показва близкото разстояние между Англия и Гърция за възрожденския българин:

«След три дена ме повикаха университетските власти...

– Искаш ли да те пратим в Оксфорд или в Берлин да се учиш на общий смет?

...Узнах че целта им беше да ме посвятят на гръцка служба, и казах:

– Нужда велика е да ида у дома си.» (32)

В събитията около Априлското въстание и Руско-турската освободителна война българската рецепция на Англия, поради засилено огледалния си вследствие кризисния момент характер, възприема две противоположни възплъщения: добива едновременно крайно отрицателен и крайно положителен аспект. Отрицателната англорецепция визира страната като хладно рационална в политиката, необвързваща целите и действията си с емоции или морал, като страна, където управляват туркофилски настроените консерватори начело с Дизраели (33). Положителната, обратно, величае и митологизира Уилям Гладстон и неговите либерали, задето водят хуманна борба с коравосърдечните консерватори и изнасят достоверно фактите по «българския въпрос».

По този начин актуалната българска рецепция не улавя, че конфликтът между либерали и консерватори е само междупартийна борба, а «българският въпрос» – инструмент в тази борба (34). Конфликтът на либералите и консерваторите се поляризира от нея в морален план и се превръща в борба между бялото и черното, доброто и злото, пробългарите и антибългарите. Гладстън е представен като горещ хуманист, доблестен защитник на онеправданите, българолюбец (35), като ореолът му се прехвърля и върху неговите съпартийци. Съответно, Дизраели се оказва предводител в лагера на злото, българоненавистник, черна душа, «бездушен жид» (36), разпнал за пореден път Христа (християнския български народ). Чрез този крайно огледален принцип на англорецепцията се хвърля повече светлина върху субекта, отколкото върху обекта ѝ.

След освобождението двата полюса на политическата англорецепция се запазват, но с тях вече се идентифицират по-обособени групи от населението в страната. Чест от управленческата интелигенция, получила образованието си в Роберт колеж или гравитираща около негови възпитаници, е пропита с духа на парламентаризма и твърдо вярва в перспективността на сближението с Англия. Към нея се причислява и огромната част от българската буржоазия, която съзнава, че Англия не застрашава «с конкретни териториални претенции българските земи, както Австро-Унгария» (37). Хуманитарната ни интелигенция и масовото население са русофилски настроени и гледат на Англия не през призмата на прагматичния интерес от нея, а през призмата на неотдавнашния ѝ морален провал. За тях тя е страна от поробителски тип, която по чиста случайност не ни е пряк поробител. Именно в този мирогледен контекст добиват пълния си смисъл простодушните дюдюкания срещу англичаните и аплодисментите в подкрепа на бурите в очерка на Вазов «Героите от англо-бурската война» (38). Това е реакцията на слабия и беззащитния срещу безмилостната последователност на силата, на който ужасно му се иска поне веднъж да стане чудото, Давид да убие Голиат, колосът да се окаже на глинени крака, поробеният най-после да натрие носа на поробителя. Така за нас става очевидно, че през интересувания ни период в политическата ни англорецепция чувството за уважение, респект и страхопочитание неизменно присъства, но в едни групи на населението е примесено с прагматични интенции, а в други – с цялата гама от чувства между отчуждеността и омразата.

Друг извънредно солиден набор от рецепционно важни публикации през периода засяга въпросите (и най-вече предимствата) на английската култура, образование и възпитание. Английската култура всъщност навлиза в българското етническо пространство преди английската политика, под формата на мисионерска инициатива – тази на Британското библейско дружество, за което вече споменахме. «Новият Завет» на Неофит Рилски в продължение на три десетилетия се разпространява и чете навсякъде в Българско. В началото на 50-те години дружеството натоварва д-р Илайя Ригс да преведе на български цялата Библия. Той работи от 1851 до 1857 г. с К. Фотинов, после, след смъртта на последния, взима за сътрудник Христодул Костович, през 1863 г. към него се присъединява и д-р Албърт Лонг, а през следващата 1864 г. бива поканен да помогне в областта на езика и стила П.Р. Славейков. Ето как описва процеса на създаването на този пръв новобългарски превод на Библията (излязъл през 1872 г.) Стефан Томов:

«Докторите Ригс и Лонг са превеждали стих по стих. Когато са дохождали до някоя трудна дума или някое заплетено в оригиналните езици изречение, те се спирали цели часове да го разискват, догде решат как да го преведат на български. След туй помощниците Христодул Костович и П.Р. Славейков са давали на превода най-гладката форма, що е допускал тогав българският език. Владеейки добре този език, докторите Ригс и Лонг са внимавали добре гладкостта на езика да не става в ущърб на точността и верността с оригинала.» (39)

«Резултатът от тази британска в основата си инициатива е епохален. Появява се, според твърдението на Стоян Михайловски, «най-грамотната книга, що имаме в езика си» (40). Освен това, с излизането ѝ споровете между българските говори спират и източнобългарското наречие се налага като общо за народа (41).

Дейността на Британското библейско дружество у нас се осъществява фактически от американски мисионери, но тази разлика е била чиста формалност до 70-те години на XIX век и ние можем да приемем протестантската мисионерска дейност като своего рода английско присъствие. Протестантите категорично акцентуват върху вярата, а не върху етническата принадлежност. Самото значение на конкретната дейност обаче, организацията ѝ, параметрите, с които тя борави, свидетелстват за английски произход и стил и за английска прагматична методика. Ако не подминаваме фактите около въпроса, каквато практика у нас за съжаление има (42), бихме могли да заподозрем, че английското влияние и светоглед – англорецепцията – са дълбоко залегнали в основата на новата ни култура.

Протестантското просветителство се изразява у нас в няколко разновидности. Първо, това са евтините и на хубав български език брошури, които мисионерите издават и разпространяват. А.Т. Илиев пише в спомените си за своето детско възхищение от тези издания, които били «и по вънкашност по-привлекателни, и по език много по-разбирани» (43), а имали и това предимство, че за разлика от православните брошури не го плашели с мъките на грешниците, а му вдъхвали надежда и успокоение. Особено му повлияла брошурата «Иди при Исуса» (1863), за която твърди следното:

«Мога да кажа, тази книжка ме направи истински религиозен и ми въздейства много по-силно, отколкото всички църковни служби и уроците по закон Божии в училището.» (44)

Протестантите издават освен това граматики на български език, речници, учебници по различни отрасли на положителната наука, вестници и

списания (45): по твърдението на А.Т. Илиев, техният ежеседмичник «Зорница» е бил дълго години «най-разпространения български вестник и търпим от турското правителство» (46). Развиват и пряка учебна дейност. През 1858 г. се основават протестантски мисии в Одрин и Стара Загора, на следващата година и в Пловдив, организират се неделни учебни курсове. На 22.10.1860 г., благодарение на едно дарение от 300 лири, в Пловдив се открива първото протестантско училище, което започва всичко на всичко с двама ученици и на практика без учебници. Полека-лека мисионерите сами подготвят аритметика, алгебра, геометрия, физиология, нравствена философия (47). Училището бива закрито през 1869 г., но на следващата година се открива ново в Стара Загора, което през 1871 г. бива прехвърлено в Самоков. Същата година в Цариград се открива прочутият Робърт колеж, в който още от 1864 г. започват да учат и българи.

Влиянието на последния върху нашата политика и култура е неоценимо (48). Голяма част от управниците ни през първите 30 години след Освобождението са бивши негови възпитаници (49). На негови възпитаници се дължат и почти всички художествени и трактатни преводи от английски през същия период: един значителен влог в културния бум у нас между 1878 г. и Балканската война. Иван Илчев прави интересно наблюдение върху българските колежани, което потвърждава извода, че рецепционният характер на Роберт колеж е преди всички английски:

«...възпитани в консервативна семейна среда, българчетата в колежа поохотно приемат английския парламентаризъм, отколкото демократичните американски републикански принципи.» (50)

Тази англорецепция се оценява, между другото, от Иван Вазов като колажна кръпка (като каквато я могъл да се преценява и целият «Роберт колеж»). В «Нова земя» писателят възкликва:

«Та тук всичко състои от противоречия, от нелогичности, от изумителни несъобразности. Либералнейша английска конституция, например, веднага след най-несносните робски вериги...» (51)

Тук си струва обаче да се има предвид, че от своя страна протестантският Роберт колеж с нищо не опровергава принципите на «консервативната семейна среда», от която идват българчетата. По същество той е социална и културна среда от английски тип, съответства плюс това на първоначалните цели на протестантската просветна дейност, които са по принцип точно толкова патриархално менторски, колкото българските реципиенти биха очаквали и желали. Целите са формулирани ясно в една юбилейна реч на Х.К. Хаскъл (52). Той изтъква като основни мотиви за началото на дейността «липсата на духовен живот между грамадното мнозинство на по име наречените християни», невъзможността те «да добият този живот без външна помощ» и желанието това да бъде подготовка, една «предварителна стъпка към евангелизирането на мохамеданите». Казаното от него показва, че мисионерите идват сред българите не толкова с идеята да ги привлекат към протестантството (макар тя очевидно да е била дори водеща в съзнанието им), колкото въобще да ги цивилизоват: идея, в която има «известна арогантност и заложені предварително идеи» (53). Тази менторска интенция, колкото и да се е движела в културното ни пространство предпазливо, неантагонистично спрямо местните традиции и православната църква (54), не съумява да се представи като нещо различно от опит за колажно въздействие отвън и не добива желателната за реализаторите й форма и степен на популярност. А там, където бива разтълкувана като ата-

ка срещу православието (един лесно постижим и следователно чест ефект), реакцията е остро антагонистична. Общо взето, според наблюденията на протестантите, българите поемат охотно предлаганите им позитивни знания, но изявяват крайно сдържано и дори враждебно отношение към самото протестантско вероизповедание (55). За тях образованието е желателно до момента, в който то рискува да застраши националния им идентитет.

Като цяло англорецепцията, която идва у нас чрез протестантството, е огромна. То започва просветната си дейност в период, когато българското образование и книжнина са толкова рехави, че допускат в себе си не само втъкването на отделни рецепционни нишки, но и колажирането на цели блокове. Така че английското влияние в случая е неминуемо голямо. То е обаче и доста разсеяно, защото малка част от него идва през оригиналния си език, акцентът в носителя му е религиозен, а не етноцентричен, пък и самият носител е американски, а не с английски произход. Но ако проследим публицистичното творчество поне на две от големите фигури на българското Възраждане, каквито са П.Р. Славейков и Илия Блъсков (дейността на двамата съвсем буквално се пресича с тази на протестантите), ще видим немалка англорецепция и в избора на темите, и в подобрите стойности, та дори и в употребените понятия.

По принцип, материалите, свързани с образованието и възпитанието, заемат най-голям дял от неполитическите секции на възрожденската и следвъзрожденската ни преса, изпъстрена със заглавия като «Народно просвещение» (56), «За възпитанието на децата» (57), «Народно възпитание» (58), «Родителски длъжности» (59), «Към българските майки» (60). Това отново е следствие от базисния характер на възрожденското културно развитие: силен просветителски импулс, стегнат в патриархален калъп. Предпоставеният автор (implied author) на всички тези писания е силно извисен спрямо визираната читателска публика. Той е мъдър, непогрешим, всезнаещ и отстъпва в йерархията само на своя индивидуален или колективен учител (ментор). Речта му почти не е диалогизирана. Редките позовавания в нея са само към висшестоящия спрямо него ментор или ментори, съмненията и въпросите почти отсъстват, а на тяхно място се предлага сноп от предпоставено удовлетворителни отговори. Съответно, визираните читатели са мили и неукни, но за сметка на това любознателни, с широко отворени очи и уста, съсъди на кълнове, които непременно ще дадат плод.

В системата на този тематичен контекст споменатият вече материал от бр. 4 на «Съветник» от 1863 г. «Лорд Палмерстон за учението» заслужава да се разгледа по-внимателно, защото е в характерен синхрон с рецепционната среда. Поводът е речта на този виден английски политик по случай избирането му за почетен ректор на университета в Глазгоу. Събитието е от крайно маргинален интерес за контекста на българската култура, но още в самото начало на материала връзката е направена:

«Лорд Палмерстон, като е първия политически мъж и най-опитен дипломат в Европа, явява са още и като най-вещ педагог...» (с. 1).

Лордът, значи, изпълнява функциите на вносен ментор в този очевидно колажен рецепционен къс – именно вносен, за да се подсири непогрешимостта в рецепционния му образ. Поради същото причина той бива допълнително извисен до каймака на европейския си контекст, оказвайки се «първия политически мъж» и «най-опитен дипломат». Изявата му и като

педагог му помага да изпъкне в българската словесна среда едновременно като учител и баща, т.е. образът му е запечатан в парабългарската патриархална ситуация. Целите тук са две: 1) да се увеличи тежестта на възпитателното му наставление и 2) да се усили чрез неговия глас валидността на словото и в други наши периодични материали, центрирани около тревогата в родното ни образование и възпитание:

«Ний като вземаме тази реч от иностранните вестници, предлагам я на читателите за да видят как ценят учението просветените народи и какви старания полагат за образованието на младото си поколение; от друга страна да са смислят какво ще бъде нашето младо поколение, когато ний и сами като сме съвсем плитки в науките неоказваме и достатъчно старание да образуваме и просветим поне децата си.» (с. 1)

Следва самата реч, която е доста дълга и освен това в редица места се разминава с актуалността на българската възпитателна проблематика. Посланието на лорд Палмърстън е да се набляга у младите хора на «самопоучението и въздържанието», да се развива нравствеността, да се изучават древните автори и английските класици Милтън и Шекспир като естетически и морални ръководства (с. 2). Характерът на тази публикация регистрира една забележима разлика между култивираната и популярната рецепция: култивираното предлагане не съответства съвсем на популярната нужда и търсене, колажът не се превръща докрай в органика. От това обаче не страда репутацията на Англия, въплътена тук в лицето на лорд Палмърстън. Тя е наново утвърдена като авторитетен ментор, създава респект, макар и да не оказва полза с конкретното съдържание на посланието си.

Фактът, че възрожденската ни преса изобилства с материали, в които темата за образованието и възпитанието се пресича по някакъв начин с темата за Англия и англичаните, свидетелства за легитимиране на Англия като безусловен ментор в системата на българската ѝ рецепция. Състоянието на английското образование и реформите в него се следят, по-системно или по-периферно, от цялата ни възрожденска преса (61). Това е косвено признание на английското превъзходство – признание, което е категорично и все пак трезво и рационално.

Много често обаче детайлите в рецепционния облик на Англия остават на заден план, а на преден план излиза една обща възхита от нея, една безусловна капитулация пред превъзходството ѝ. Не става дума само за откритите възхвали. Отношението прозира и в някои свои очевидно шаржови разновидности. Първото изречение в повестта на Каравелов «Българи от старо време» много добре регистрира популярното отношение, визирайки антирезисно точно такава еталонна функция на Англия по отношение на българските наличности:

«Хаджи Генчо е такъв един българин какъвто се рядко ражда и на Еньовден: такъв човек ти не можеш намери ни в Ингелизко.» (62)

Хаджи Генчо е ироничен антигерой. И следователно, в ироничния свят на обърнатите стойности той е по-стойностен от всеки англичанин. Това е подход, с помощта на който Каравелов всъщност утвърждава еталонния характер на Англия и англичанина за популярното българско съзнание. Той запазва дистанцията и само разменя местата на обектите от двете ѝ страни.

За Каравелов Англия е и пример за превъзходството на Западна Европа над Ориента. Интересното е, че той е не просто поддръжник, а прист-

растен, позитивистки настроен радетел за утвърждаването на европейските стойности, създавайки дори фиктивни европейски преимущества над Изтока. Напълно верен на своята осъзната и действително органична европоцентричност, готов дори да изрази партизанска едностранчивост при рецепционния си избор, в пространната си статия «Сръбската литература» (63) той пише следното:

«Какво биха могли да направят Нютон или Волтер, ако случайно се бяха родили в Персия? Разбира се, те биха станали астролози, които нощем скитат и зяпат звездите, та уж да прочетат в тях съдбата на своя шах и да му предскажат хиляди глупости, само за да му измъкнат някоя жълтица. А напротив, ако Фирдузи или Сади бяха се родили например в Англия, нямаше да пишат никакви фантастични песни на «умилението», от които коремът да те заболява когато ги четеш, а щяха да бъдат умни и учени хора и щяха да проповядват хуманни идеи.» (64)

Англичанинът-ментор не фигурира в българската си рецепция само като тезисно възплъщение на доброто развитие, съвършенството или приноса в системата на образованието и възпитанието. Той е и контрастен фон на постигнатото от българския народ в тази област. Ето пример от уводната статия «Един поглед назад» в бр. 77 на в. «Напредък» за 1876 г.:

«Англичанинът може да посочи на огромний резултат от своята дейтелност върху таблиците на своите изложения и той ще ни увери че той е трудолюбив и богат.»

И на този фон остро се откроява собствената ни непълноценност:

«През изтеклата година ний омъртвихми няколко наши новородени умственни трудове; затворихми няколко български училища и поразихми не едно дружествено учреждение. И това са казва прогрес!»

По-важен тук е обаче предпоставеният контекст на английското съвършенство, спрямо който българската културна ситуация е преценена като несъвършена. Културните постижения на англичанина и неговото богатство се представят като резултат от трудолюбието му, от което логично следва, че дължим изоставането си в просветата и литературата единствено на националния си мързел. В случая действителният учител е подменен с «побъркан ментор» (65), защото от английския национален облик е изпуснат, съзнателно или несъзнателно, историческия, колониалния произход на натрупаното благосъстояние, а е подчертан метафизичния, т.е. уж народопсихологическия. Явно целта е да се преподаде на популярния реципиент добър урок, като се използва патриархалната изкуствена идеализация на «ментора»: човека, фона, примера.

Ясно е, че през периода българите често пъти имат дори завишено идеализирана англорецепция. Но същевременно факт е, че английските културни реалии, които присъстват в рамките на Турската империя, не опровергават изначално високия в очите на българина рецепционен статус на Англия. Основна реалия от този род е вестникът «Levant Times», който от 12.01.1874 г. започва да се печата и на български език, а от 31.08.1874 г. се прекръства на «Източно време» (66). Скоро след излизането на първите му български броеве Славейков подема насмешлива кампания срещу него по страниците на «Шутош» (67). Вестникът обаче има и високо ниво, което Каравелов, другият наш голям възрожденец, забелязва и на няколко пъти изтъква от страниците на «Независимост». В бр. 15, макар да твърди, че «българското отделение на «Левант Таймс» представлява повече турските правителствени стремления, нежели стремленията на българите» (68), той

все пак препоръчва вестника, задето «барем мисли какво пише и какво печата» и завършва с категоричното: «Нека говори кой що ще, а ние ще да кажем че българският народ никога не е имал по-добър вестник.» (69). Така действителната рецепция на «Левант Таймс» се включва в предварително установения хоризонт на характерните английски стойности и със съществуването си продължава да ги утвърждава.

Английският ментор присъства и съвсем буквално във възрожденската ни книжнина, но това е темата евентуално на друго изследване. Достатъчно е засега да се спомене, че някои от най-основните викториански трактатни автори присъстват по страниците на възрожденския печат с преведени или преразказани откъси от свои произведения. Още по-голям е броят на епизодичните позовавания на английски автори или на текстове с английски произход, особено когато статията или бележката трактова тема от ежедневиия бит. Така например кратката битово-прагматична статия «Доброто употребление на времето» в третата годишнина на сп. «Читалище» (70) се позовава на английската пословица «Времето е пари» и я илюстрира с анекдот за Франклин, който, макар и американец, в сферата на популярната ни рецепция фигурира като английско присъствие. Един материал във в. «Зорница» (71), който излага кратка система от чисто практически съвети, е озаглавен «Помагай си сам», със Самюел Смайлс в скрития менторски фон. Очевидно става как английската менторска традиция, която през викторианския период е много силно изразена, се събира в синхронната точка с българската менторска традиция, допълва я и я подкрепя, и то в една епоха, в която българското печатно слово, поради това, че е рязко повече периодично, отколкото книжно, много бързо ентропира.

Една друга разновидност на българската англорецепция и преди и след Освобождението въобще не визира Англия като любопитен обект за наблюдение, а я използва за себеотражение. Става дума за специфично огледалната рецепция, в която огледалността не е само един от параметрите, а съставлява ядрото. Този вид рецепция обхваща преводи и преразкази на материали из чуждата преса, съдържащи уводна информация или обобщителни коментари за българите. Вносът им обикновено преследва цели: да се укрепи народното самочувствие с още едно свидетелство, че някъде там, в голямата и далечна чужбина, вече ни знаят или пък да се създаде повод да бъде преподаден, пак на народа като цяло, назидателен урок. Материалите засягат с приблизително еднаква честота на появата както политически, така и културни проблеми.

В бр. 21-2 от 1868 г. на в. «Дунавска зора» (с. 82) и в бр. 6 на в. «Македония» от 1872 г. (преведената от «Левант Таймс» статия «Българският народ») са поместени уводни английски материали за българите, издържани в съвсем положителен тон. В тях българите са описани като най-многочисления славянски народ, като честни, трудолюбиви и любознателни хора със земеделски поминък, с чувство за достойнство и любов към семейния живот. Изборът на тези материали явно цели да се създаде у популярният реципиент представя за едно положително английско отношение към българската обособителна кауза.

Други английски мнения за българите, които пък са рязко отрицателни, биват въвеждани в пресата за да се размаха просветителски назидателен пръст към тези, които не вървят по най-прекия път на саморазвитието. Такава е статията «Що казват чуждите за нас» във в. «Македония» (IV, 22, 1870), в която дори самата формулировка на заглавието, с категоричния

тон в членуваната словоформа «чуждите», издава стремеж за йерархично извисяване на небългарското спрямо българското, с цел да се преподаде менторски урок. В статията се излагат наблюденията на неназован англичанин върху българите. Последните обичали да крадат и да лъжествидетелстват, но най-характерното за тях било религиозното невежество. Били склонни да смятат че има повече от един бог (твърдели, че турците, англичаните и пр. имат богове, различни от българския), не знаели че Исус Христос е Син Божи и що е свято причастие, определяли греха като «лошо нещо, за което трябва да платиш на попа за да тя прости» (с. 76) и на молбата да изброят няколко примерни гряха отговаряли с езически реалии: «да изринеш яхъра или да продаваш мляко подир залязването на слънцето; да продадеш един сумун хляб без да откършиш малко; да не прекадиш прясно брашно, а особено ако е мляно в турска воденица; да не даваш на детето лъжица да си играе с нея...» (с. 76).

Материалът ни интересува като наш избор на английско отношение към българите, а не просто като английско отношение към тях. Той, както всъщност и положителните, е по всяка вероятност плод на епизодичен туристически гастрол, а не на сериозно наблюдение. към този извод ни навежда склонността на автора да търси лесни генерализиращи обяснения за народа като такъв, без да му хрумне че причините са по-скоро социални. В самата Англия, и то през 1551 г., когато вярата и черкуването са били задължителни, един протестантски пастор в Глостър изброява, че измежду 311-те члена на паството му 171 не могат да изредят десетте Божи заповеди, 27 души не се сещат на кого дължим молитвата «Отче наш», а 10 души не я знаят (72). Уилям Пембъл, английски свещеник, живял през XVI-XVII в., разказва подобна история за някакъв 60-годишен старец, който цял живот е слушал редовно два пъти в неделя проповеди, а понякога и през седмицата (Пембъл пресмята, че старецът е чул не по-малко от две-три хиляди проповеди), но на смъртния си одър дал доста странни отговори на своя изповедник:

«На въпроса какъв според него е Бог, той отговори, че това е един добър дядо, а Исуса Христа нарече хрисим момък. Душата той каза, че е голяма кост от тялото му, а запитан като умре какво ще стане с душата му, отвърна, че ако е бил добър човек ще го оставят на една прекрасна зелена поляна.» (73)

Всички огледални материали изиграват решаваща роля при оформянето на българската рецепция на Англия. Както вече неведнъж се спомена, в кризисни исторически мигове рецепцията на която и да е друга страна или народ е за рецепционния субект силно интровентна, центростремителна, огледална. Съответно, Англия се налага в популярното ни съзнание като страна, която или не е враждебна, или е менторски извисена спрямо нас: и в двата случая въздействието ѝ има силна негативна, ограждаща, в най-добрия случай дистанцираща страна. Англичанинът (заедно с всичките му духовни продукти) получава рецепционен облик ако не направо на враг, то в най-добрия случай на далечен, странен, затворен в себе си, чужд нам национален субект, който може и да има какво да ни каже, но ще е извънредно трудно да се разберем.

Традицията да се менторизира Англия у нас и съответно англичанина продължава все така категорично да се спазва и след 1878 г. Единично изключение представлява Вазовата рецепция на Англия и особено английската култура, за която рецепция си струва да отделим малко място. Вазов

изявява отношение на отворено (но в никакъв случай коленопреклонно) любопитство, което е готово с еднаква спонтанност да осъди недъзите и да похвали положителните страни. Най-често той като че ли осъжда постъпката, по-рядко човека и почти никога рода или страната: пример за това са добрите турци в редица негови разкази (74). Англия и англичаните също си издействат тук-таме от него по някой ласкав отзив, особено в огледален план. На едно място е подчертано английското педантично трудолюбие (75), на друго пък английското добро отношение към българите. (76).

Английската инстанция продължава изобилно да се цитира по повод на един или друг актуален проблем или тема. Авторитетът ѝ е така безусловно приет, че понякога английското име се използва за маскиране на българска реч, с цел да ѝ се вдигне социалният статус. Имаме фактически имитиране на огледална рецепция. В нивовите пластове на белетристиката подходящ пример за това е Иван Бунарджиев, чиито първи псевдоним е Ричард Сей. А във високите пластове на публицистиката ни най-характерен е случаят с Иван Пеев-Плачков, който прави една любопитна мистификация. Във втората и третата годишнина на сп. «Мисъл» той пише по наболели проблеми на литературата, езика и образованието в България (77), но маскира труда си като превод на три статии уж от «Джон Уипърсън»: име, което е всъщност английски вариант на неговото собствено (weerer – «плачещ човек»). По-късно Пеев-Плачков размистифицира статиите, като ги включва в книгата си «Бележки, очерки и фейлетони» (1908). Но някои негови съвременници, а и по-късни автори, се подвеждат по мистификацията и възприемат статиите като натурална английска българорецепция.

Причината за мистификацията би могла да бъде чисто прагматична: желанието на автора да не му се разсърди някой заради критиките. Но конкретни имена в статиите не се критикуват. Нещо повече, самото неспоманаване е въввлечено в мистификацията, в бележка под линия:

«Излишно е да кажем, че г. У., за да даде по-голяма вероятност на своите съобщения, вредом посочва на имена. Ние нарочно изпускаме повечето от имената, за да не станем причина на лични раздражения.» (78)

По всяка вероятност мотивът на Пеев-Плачков е жанров. На чуждото име се дължи остротата на критическите тези и мащабността на обобщенията в статиите. то му е помогнало да се самодраматизира и по този начин да овънши, да вложи думите си, които не би посмал да произнесе от свое име, в устата на странично, макар и фиктивно лице. При това действителният автор един вид залага на сигурно. Бидейки англичанин, г-н Уипърсън едва ли би предизвикал сериозни възражения и съответно критики в печата. Той е извън обсега на критиката еднакво защото е непогрешим (като английски ментор) и погрешим (като чужденец, макар и англичанин). Така Пеев-Плачков извисява йерархично своето слово, засилва категоричността му, и същевременно се скрива от евентуалните нападки и опровержения.

Сега остава да разгледаме и антропоморфизирания вариант на Англия в българската рецепция: самият англичанин. Най-положителния аспект от рецепционния му образ през нашето Възраждане е пряката му дейност за популяризирането на българската кауза пред Европа и изявената му подкрепа за тази кауза. За наличието на такива свидетелства нашата култивирана рецепция следи с болезнена прецизност и обкръжава с митологична слава всеки дори най-малък източник на доброжелателно отношение.

Примери за подобна идеализация на дребния доброжелателен или филантропичен жест има много. Един от тях е отношението към лорд Странфорд, който, малко преди смъртта си през 1869 г., публикува в органа на Консервативната партия «Pall Mall Gazette» поредица от материали върху Ориента, където става дума, при това в положителна светлина, и за българите. Бр. 3 от 1873 г. на сп. «Читалище» помества обширна статия за него от Ив. Ев. Гешов, в която се изброяват заслугите му пред българския народ и по-конкретно съжденията му за българите като многочислено население в рамките на Европейска Турция, отличаващо се със солиден характер, наблюдателност и честност, макар да отстъпва на гърците по острота на ума. С известна доза свръхентузиазъм Гешов сравнява заслугите на лорд Странфорд към българския народ с тази на Юрий Венелин и стилизова в съответен дух спомените си за деня, когато научава за смъртта му:

«Особенна печал усетиха тогава и малцината българе които ся намираха в Манчестер и които имаха колко-годе понятие от какъв поборник ся лишаваше народът им.» (79)

По-късно, през 1876 г., Вазов пише стихотворението «Векът», в което поставя лорд Странфорд, заедно с Гарибалди, Юго, Брайт и Гладстън, в числото на всички «приятели и братя на страждущий човек» (80).

Това са типични примери за недостоверно рецепционно тълкуване. Лорд Странфорд в никакъв случай не пише радетелски общохуманенни или тясно българофилски материали. Целта му е да информира и коментира с оглед английските политически и обществени интереси, т.е. той визира друг тип публика и друг тип рецепционна реакция. Но в интровертно-тосъстояние на актуалната българска рецепционна среда през последното десетилетие на турското робство чистият емпиричен факт много често се морализира и естетизира, придават му се абсолютно външни спрямо него (но силно търсени от рецепционната среда) параметри. В резултат, формално се получава рецепция, внос отвън, но на практика това не е нищо друго освен самоутвърждаване на етническата и културната среда, рецидивирание на предрецепционното състояние.

При така активното си присъствие у нас под формата на политика или култура, към 1878 г. англичанинът вече притежава солиден рецепционен облик в съзнанието на българина. Този облик е силно противоречив, дори поляризиран, като положителните му аспекти са малко по-добре засегнати в култивираната ни рецепция, а отрицателните добиват превъзходство в популярната. Положението обаче е такова, че едва ли можем да говорим за нещо повече от общи тенденции в акцентуването.

Като представител на есенциална част от Европа (респ. света) и европейската (респ. световната) цивилизация, англичанинът е, както вече многократно видяхме, колективен ментор от европейски и световен тип. Той играе ролята на универсален еталон (81). Правото му на такъв ранг е отчасти вродено, отчасти извоювано, но във всеки случай е категорично. Едно характерно негово менторско възплъщение, например, нерядко се среща из възрожденския (и то най-често, по обясними причини, в цариградския) периодичен печат. там постоянно се поместват кратки любопитни случки, добри съвети или мъдри мисли, около които се спрятат и английски имена. Често обаче при тях фигурира само националната принадлежност, без да се споменава името на автора или героя, като се използват структурно повествователни формули от типа на «един стар писател веднъж казал», «един отличен писател казва, че» (82) или «един стар и учен

проповедник казва» (83). Към категорията на тези формули следва да причислим и рамките на някои по-обемни материали – например статията в сп. «Читалище» «Бележки на един знаменит англичанин върху учението и възпитанието» (84).

Формули от подобен род определено свидетелстват за патриархална аранжировка на повествованието. Като се изпуска името на автора, мнението фактически се изнема от устата на конкретната и твърде вероятно грешаща личност и бива преместено, вече под формата на мъдра мисъл, в анонимния фонд на универсалната правота. Така то се фолклоризира и менторизира едновременно.

Като корифеи в областта на възпитанието, англичаните са приети като стойности и по отношение на типично викторианските си параметри – например семейството. В съзнанието на просветителите на британският остров се явява често пъти като култивирано-патриархален рай, като свят на етични, свбодолюбив и същевременно благодатно йерархизирани взаимоотношения. Във в. «Гайда» Петко Рачов Славейков хвали «доброто възпитание на англичанките, които праведно ся считат като най-добрите съпруги и майки на светът» (85). Те, според него, се радват на хармонично семейно, нравствено и умствено възпитание и като се омъжат, започват да управляват компетентно и властно дома си, «както военачалникът станът си, търговецът търговското си писалище и корабначалникът корабът си» (86). Те са, също така, първи съветници на мъжете си, първите учители на децата си, и поради всичко това «превъзходството на англичанина и величието на английският народ ся дължи на англичанките» (87). В същия смисъл се изразява по-късно в спомените си и Стоян Данев, който слага акцента върху голямото уважение на англичанина към стопанката на дома:

«От гледане на жената странен ми се показва английският частен живот. Преди всичко внимателно отнасяние към жената, която е в къщи пълна господарка. Може би благодарение на нея на масата не се пуши, за политика не се приказва. Впрочем това последното бе тогава общо правило в английското общество.» (88)

Темата остава актуална през целия интересуващ ни период. На нея е посветен дори един от предварителните преводни материали в христоматията на Вазов и Величков (89). Култивирано мнение по нея дава и възпитаникът на Роберт колеж (завършил през 1882 г.) Иван Пеев-Плачков, който прави сравнение между французина и англичанина и изтъква по-големия пиетет към семейния живот у последния:

«Англичанинът е привързан повече към домашното огнище и край него може винаги със семейството си и с няколко лични приятели или роднини да си създаде щастлив живот, когато французинът ламти за ресторантски живот, за публично веселие... Най-сетне, на типичната разлика между двете цивилизации – французката и английската – трябва да се отдаде и по-големият егоизъм, по-голямата гордост, постоянство, устойчивост и себесъсредоточаване на англичанина срещу социалната общителност, експанзивност, променчивост и театралност на французина.» (90)

Англичанинът е заседнал здраво в популярната българска рецепция и с индивидуализиран облик: с националния си вид и характер. Независимо дали е обрисован сериозно или шаржово, чрез дефиниция или анекдот, той се откроява с редица безспорно положителни черти на характера. В повечето случаи у него, разбира се, избива една базисна странност, но тя е впрегната в социална мисия и се е трансформирала в еталон за следване, в

пример за подражание. Другояче казано, с тези свои черти англичанинът е визиран и на йерархична дистанция спрямо българина, а не само на географска дистанция от него (равен, но чужд).

Измежду положителните му черти най-голямо внимание концентрира в себе си практичността на англичанина, трезвият му прагматизъм. Той е, измежду много други неща, инициативен и делови човек. Англичанинът е роден управник, организатор на човешката дейност и регулатор на междуличностните отношения. Трудолюбието му е пословично. Славейков разказва в хумористичния си материал «Полза от магарета» (91) характерния анекдот за англичанина Макфел, който бил назначен за управител на остров и «с голяма ревност и преданост» се заловил да отваря училища, да строи черкви и да прави пътища, а тъй като на острова имало много магарета, «той и тях не оставил на рахат, но карал ги... да работат със стопаните си барабар по 12-14 часа на ден, също по английски» (92). Васил Друев подчертава английската енергия, воля и постоянство (93). Атанас Трифонов Илиев пък е още по-категоричен в назидателната си илюстрация, като казва, че «главното... качество на англичаните... е тяхната неуморна, непрекъсната дейност», че те имат «потребност да работат... мъчнотиите им само придават бодрост, съпротивата ги възбужда и никога не ги уморява» (94). Тук вече се създава нещо като фалшиво-рекламна представа за англичаните. На Илиев всъщност те не му трябват. Той иска да изведе поука и пример за подражание, и затова използва англичаните като фалшив център, като кух, умозрителен, недействителен, нереферентен еталон. С това обаче се постига обратен ефект. За да се реализира един пример за подражание, трябва по някакъв начин да бъдат убедени хората, че са способни да постигнат съвършенството му. А когато на конкретен човек или народ се приписва такъв фалшив идеален облик, дори да се подведе някой, той по-скоро ще се откаже пред чуждото съвършенство, ще си каже, че му е непосилно да се извиси дотам и ще си продължи, дори още по-твърдо, както е навикнал. В текста на Илиев остава скрита истината, че Англия е колониална държава и без колониите никакво изначално трудолюбие на поданиците не би могло да я оправи.

Англичанинът освен това е предприемчив индустриалец и търговец. Раковски пише в «Позив за учреждения на едно търговско българско дружество...», че «най-паче в Англия» може да се види какви големи «предприятия и успехи» се вършат с помощта на подобни дружества (95). А Вазов, дори като хвали някакво българско постижение, в случая индустриализирането на Габрово, нарича града «българският Манчестер» (96).

Просветата е, съответно, резултатно негово постижение. В «Сборник Сокол» (Букурещ, 1875) Каравелов говори с назидателно възхищение че «един... учен човек живее в Лондон, занимава се с един какъвто и да е предмет и печата своите наблюдения и изследования, а в Цариград четат неговата книга и учат се ум и разум...» (97). Марко Балабанов пък огласява от страниците на сп. «Читалище» следната риторично оформена теза:

«Специално кога Англия, кога Франция, кога Италия, кога Германия, кога и съвременните държави Швеция и Норвегия основаха своя цивилизация и влязоха в пътя на напредъка? Не е ли когато се събуди народният им разум и произведе недосяганите им езици?... Огромни са богатствата на Англия и нейната сила се простира навсякъде, но всичко това а произхожда от умственото ѝ практическо развитие...» (98)

Англичаните имат в очите на българина редица похвални черти в харак-

тера. Англофилът (макар и чешки възпитаник) Атанас Трифонов Илиев (99) изброява независимостта, прямотата (дори грубата откровеност), честността: изобщо, възплъщенията на джентълментството. Освен това имат развито чувство за солидарност, съзнават нравствения си дълг пред обществото и се жертват за интересите на последното (момичета например масово стават милосърдни сестри, пътуващи четци разнасят умствена храна навсякъде из страната, ентузиастични се притичват на помощ и на други народи – като лейди Странфорд и лейди Томпсън у нас). Тук, в мащабните обобщения, се вижда малко повече ентузиазъм, отколкото прецизност, англичанинът се превръща в бляскава митологема, в райско същество, чийто рай обаче е географски обозрим, а не сакрално дистанциран.

В масовата ни рецепция англичанинът притежава също остър, макар и дискретен, ум (100), психологическа проникателност (101), трезв и хладнокръвен е (102), но едновременно с това проявява крайно състрадателно отношение към нещастните (103), има вътрешна гордост и чувство за достойнство (104), обича да не жали усилията си, когато гони някаква цел (105), но не може и лесно да бъде надхитрен, има чувство за хумор (106), но пък е мълчалив (107), много е любознателен. Вазов твърди в «Пилат. Швейцарски бележки» (108) че «английската любознателност не е най-малко способствала на английското вседържавно разливане по целия свят».

Дотук изброявахме, условно казано, назидателните черти на англичанина, т.е. чертите, вмъкнати в българската рецепция, за да се подчертае превъзходство и преподаде урок. Но книжнината ни е изпъстрена също така с факти, изводи и анекдоти, в които той изпъква с изконно свои черти, с черти, които не му дават никакво морално предимство, не го правят именно англичанин и не могат да бъдат усвоени от друг народ чрез обучение. Чрез тях той става друг, странен, чужд, отразда се от българина, осигурява често пъти дори развлекателност на четивото или разискваната тема, но в редица случаи се превръща в далечна и дори враждебна човека единица. Самият му вид е крайно необичаен и би могъл даже да мотивира (поне отчасти) политическата му враждебност.

Класиците ни, когато въобще обръщат внимание на проблема, са сетивно единодушни. Хаджи Ахил от едноименния разказ на Иван Вазов вика на «доктор Юсю»:

«...вратът ти е тънък като на моето коте, краката ти са като на инглизин!» (109)

Антон Страшимиров също визира англичанина карикатурно. В пътеписа си «На върха и на дъното» той го изобразява като режещ детайл на фона на природните красоти:

«А до нас тук един англичанин – дълъг като прът – търси дъното: хвърля във водите «монети, които лъщят с всичките краски на дъгата и се крият под непостижна синева.» (110)

Отново Вазов, само че в очерка «Пилат. Швейцарски бележки», се издига, в описанието си на английските лицеви черти, дори до нивото на готиката:

«Във «Fluelen» вече англичаните с дълги остри зъби и жените им и дъщерите им – а всеки англичанин влачи най-малко по три дъщери – прави, сухи, дълги като алпийски тояги: наставали са на крака и бомбардират свиреп с биноклите си всяка нова местност, като тозчас отварят своя червенорок пътеводител...» (111)

В рамките все още на безобидната, развлекателната странност е и характерният английски ексцентризъм. Англичанинът е интересен и комичен със своите чудатости, той е особняк, дори в рамките на своя елитно-европейски свят. В писмо до Мара Белчева от 9.04.1905 г. Пенчо Славейков описва някакъв поразил го за кратко британски екземпляр:

«Англичанинът прилича да е син или внук на някой пастор (забележила ли си, че всички англичани приличат на такива?)... Безмълвно момче. Много яде, и малко, ама твърде малко, приказва.» (112)

Причината за странностите в характера на англичанина се оказва понякога в синята му кръв и голямото му богатство: и двата фактора го подтикват да прави каквото си иска, което в този период е, исторически и психологически, нещо като неосъществима и поради това често пъти полусъзнана българска мечта. През разглеждания период вестниците ни са пълни с любопитни факти и анекдоти за разни англичани, обикновено благородници, на които първи им е хрумнало да направят нещо съвсем неочаквано и съвсем безполезно. Бр. 345 на «Цариградски вестник» за 1857 г. помества анекдот за някой си лорд С., поръчал на майстор гравьор да изобрази на табакера собствения му замък и кучето му, което обаче да се скрива, щом го погледне някой; майсторът си послужил с хитрост, но и лордът се оказва способен да оцени хитростта и да я заплати. Бр. 362 на същия вестник за същата година разказва пък за богат англичанин, който дал много пари на първия доброволец, съгласил се да живее десет години «в едно подземно жилище и да остави да растат ноктите си, косата си, брадата си».

Разликите с англичанина могат да се дължат и на неговото другарство: както заявява в споменатото писмо Пенчо Славейков, «печатът на протестанщината го прави такъв» (113). Така впрочем се мотивират не само странностите му, но и политическата му свързаност с Турция, като по този начин протестантите се оказват по-близо с мюсюлманите, отколкото до православните християни, а понятието «друговерец» се уеднаквява с понятието «православен» (114).

Английското, дори когато не се дължи на богатство и благороднически произход, е в много случаи еталон за необяснимост, чудатост, нещо по-иначе. Някои от тези чудатости са вече в процес на усвояване, както е в очерка «Планината се събужда» на Вазов:

«Сега вече втори път се ръкувахме..., също по английски.» (115)

Невградимата чудатост обаче е по-често явление. Едва ли по друг начин би могъл да се възприеме от читателите онзи пасаж от непубликуваното преиживе съчинение на Раковски «Кратко разсъждение върху тъмние и лъжовние начала, на коих е основана стара повестност всех европейских народов», където се твърди, че както в миналото, така и понастоящем някои части в английските войски ходят голи или най-малкото без гащи (116). Англичанинът, според Славейков, «когато се влюби, мълчи и до десет години търпи, чака да се ожени любовницата му и да одовеи, тогаз я и ще» (117). Най-драстично резюмира този ракурс на популярната рецепция Каравелов, който цитира в бр. 15 на в. «Свобода» от 1872 г. източници, твърдящи, че Англия е населена с луди (118).

Колкото и да е странен и «луд», англичанинът, по всеобщо между възрожденците ни съгласие, си знае интереса. Той е егоистичен, самовлюбен (М. Балабанов го окачествява като «себелюбивият англичанин») (119), маниак на тема лична изгода, концентриран само в националните си стойности – като това се отнася както до отделния индивид, така и до политиката

на държавата. Каравелов в рецензията си на книгата на А. Кумануди «Јелада и јелени» (Београд, 1874), подхвърля и следното:

«Англия не припознава заслугите на другите народи в умственото развитие на човечеството и не уважава почти нищо, щото не е нейна собственост, освен гръко-римските рогазки, които се наричат древности.» (120)

Точно поради себичността на Англия, излишно е да очакваме реална помощ или състрадание от нея. Макар че англичанинът се занимава с филантропия, но филантропията му е безполезна, той си остава един невеж гастролър, едно перифернотуристическо присъствие в орбитата на националните ни проблеми. В този дух е отношението на П.Р. Славейков към «Левант таймс»: «Голям вестник, хубав вестник, брате мой, но там дет мя сърби не мя чеше той» (121). Със значително по-голяма острога Каравелов изобразява в лицето на леди Фун-Фун, героиня от късната му повест «Ще ли им се върне?», лицемерната английска филантропка и псевдоблаготелка, която съзнателно остава сляпа и глуха за страданията на българите.

Следвайки този план на разсъждение, от време на време някой от просветителите ни с горчивина констатира, че нашият народ прекалено много е склонен маймунски да подражава на англичанина. Наистина, основните източници на повърхностно чуждо влияние са гърците и французите (122), както това си личи от «Криворазбраната цивилизация» на Добри Войников, но англичаните също имат съмнителен принос в това направление. Петко Рачов Славейков, в писмо до сина си Иван от 26 септ. 1876 г. се разпострава доста красноречиво върху проблема:

«Мене особено моя доядя на Башият баба, Димитров, който, омазан някак у големи хора, иска да продава чалъм на джентлимени да гледа на народа си през призмата на англичанските и американските зърцала, което е непростително за един българин, който трябва да се постарее с приличните на положението му деликатности да даде на хората, които придружава, да разбират по-добре правото и истинното положение на народа му и неговите качества и недостатъци, които са следствие на неговът бит и живот, а не да заема техните, по предубеждения съставени, мнения и да ги примляскува за да любоуоготствува пред тях и да ся кордисва пред своите, че без малко и той е англичанин и американец...» (123)

Всички изброени досега черти на Англия и англичанина – и положителните, и отрицателните – са някак си замразени в едно изкуствено осветено и изкуствено подредено пространство. В действителност повечето от тях са хаотично кратки припламвания на мисли и емоции, увлечени в един растящ книжовен поток и често губещи се измежду други по-трайни рецепционни пристрастия. Всяко обаче, дори най-случайното, може да се окаже, че е достоверно свидетелство за някакво сътворение или наличие, за градеж на рецептивно отношение. Англия фигурира във възрожденското и следвъзрожденското съзнание с най-противоречиви факти, изводи и съждения, но общото им многообразие създава една подвижна, процесуална система, описва периметъра на едно рецепционно очакване, което е различно за всяка отделна реципирана страна. Най-общо казано, Англия и англичанинът са отдалечени. Те са или извисени, или «някъде нататък» в географски и психологически план, или враждебни. Отделни мостове на симпатия между тях и българина се хвърлят, както у Вазов, само в отделни мигове на просветление. В този смисъл Англия открива България може би доста преди България да открие Англия.

И в заключение ще е интересно да хвърлим общ поглед върху развити-

ето на англорецепцията у нас. През интересувания ни период тя изживява едно рязко стесняване на корпуса си, който през възрожденския период, макар и индиректно образуван, чрез чужди на оригиналната културна среда канали, е все пак по-широк и органично вплетен в рецепционната среда, отколкото в началото на XX век. Докато възрожденските ни културни дейци, визирайки с погледа си цяла елитна Европа, много често се опират в писанията си и на актуални английски имена или стойности, във времето на Пенчо Славейков, Яворов, Петко Тодоров, Г.П. Стаматов, Кирил Христов и пр. наблюдаваме едно стесняване на вниманието, едно формиране на по-тесни езикови и етнокултурни пристрастия, една изместване на изначалните патриархално-прагматични културни стойности по посока на френски, руски, немски реалии и идеологии. Това рецепционно движение маркира развитието на литературните ни дейци от общи просветители в професионални или полупрофесионални писатели, които търсят съвсем конкретни рецепционни обекти, совсем конкретни опори на своето творчество. Но то маркира и смаляването на Англия като европейски център на културно излъчване между началната и крайната точка на периода, който разглеждаме.

Бележки:

1. **Софроний Врачански**. Съчинение в два тома. Т.2. С., 1992, с. 66-7.
2. Пак там, с. 150.
3. Вж. **Дочо Леков**. Литература – общество – култура. С., 1982, с. 241.
4. **Александър Теодоров-Балан**. Българска книгопис. От времето на първата новобългарска печатна книга до последната Руско-турска война (1641-1877). С., 1893.
5. **Стефан Томов**. Българска евангелска литература. – В: «Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България». ч.І. Самоков, 1909, с. 44-5.
6. «Български книжици», I, 16-18, 20, 22-24, 1858. – В: **Иван Богоров**. – И се започна с «Български орел». С., 1983, с. 143.
7. **С. Томов**. Цит. съч., с. 53.
8. **Константин Фотинов**. Железний път. – «Любословие», I, 1, 1844, с. 7.
9. Публикувано в: **Б. Андреев**. Аз поставих камен угольний.... – «Български журналист», 1974, 4, с. 15.
10. **Иван Шишманов**. К. Фотинов. Неговият живот и дейност. – В: СбНУ, т. 9, С., 1894; също и **Николай Аретов**. Преводната белетристика от първата половина на XIX в. С., 1990, с. 61.
11. «Български орел», 3, 1847. – В: **Ив. Богоров**. Цит. съч., с. 77.
12. «Турция», VIII, 5, 7, 1872.
13. «Турция», VIII, 5, 1872.
14. **Георги Боршуков**. История на българската журналистика 1844-1877, 1878-1885. 2 изд. С., 1976, с. 68.
15. Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1988, с. 235.
16. «България», IV, 27, 1862.
17. «Съветник», I, 4, 1863.
18. «Век», I, 7, 1874.
19. «Век», I, 45, 1874.
20. «Век», II, 21, 1875.
21. «Напредък», X, 82, 1876.
22. «Македония», III, 18, 1869.

23. «Читалище», II, 19-22, 1872.
24. «Дунав», XI, 1038, 1876.
25. «Зорница», II, 18, 1877.
26. **В. Боткин**. Английский парламент. – В: И. Вазов и К. Величков (съст.). Българска христоматия или Сборник от избрани образци по всичките родове съчинения. ч. I, 1884, с. 82.
27. **Г.С. Раковски**. Съчинения в четири тома. Т.1, С., 1983, с. 107.
28. **Михаил Греков**. Как ние освобождавахме България. Т.1, С., 1990, с. 387.
29. «Из мъртвия дом». – В: **Любен Каравелов**. Събрани съчинения в дванадесет тома. Т.4, С., 1984, с. 518.
30. **П.Р. Славейков**. Съчинения в осем тома. Т.3, С., 1979, с. 223.
31. За това свидетелстват множеството статии и дописки във възрожденската преса по ирландския въпрос.
32. Първо изд. 1894 г. Тук цит. по: **Григор Пърличев**. Избрани произведения. С., 1970, с. 232.
33. Измежду многото по-разсъдливи или по-емоционални материали по този въпрос виж статията на Д. Иловайски «Цариград и англичаните» («Стара планина», I, 36, 1876, с. 142-3), повестта на Каравелов «Ще ли им се върне?» (**Л. Каравелов**, т. 3), «Прокобенията» на П.Р. Славейков (т. 2, с. 591).
34. Вж. и **Андрей Пантев**. Другото лице на «българската агитация» в Англия (1876-1878). – В: «Българо-английски отношения в ново и най-ново време». Изд. на БАН, С., 1987, с. 5-20.
35. Виж публикациите в «Нова България» (I, 28, 1876), «Напредък» (XI, 97, 1876), «Източно време» (III, 15 и 16, 1876) и мн. др.
36. Стих. «Дизраели». – В: **Иван Вазов**. Събрани съчинения в двадесет и два тома. Т.1, С., 1974, с. 63.
37. **Андрей Пантев**. Англия и България в европейската криза през 1887 г. – Известия на българското историческо дружество, г. XXVIII, С., 1972, с. 95.
38. **Ив. Вазов**. Т. 8, с. 346-54.
39. **С. Томов**. Цит. съч., с. 47-8.
40. Цит. по: **С. Томов**. Цит. съч., с. 49.
41. **С. Томов**. Цит. съч., с. 49.
42. Уклончиво признание на тяхната положителна роля намираме напр. в Н.Дж. (Николай Дончев) – «Англия в поезията на Вазова». – В: «Българо-британски преглед», 28, 1931, с. 23.
43. **Атанас Трифонов Илиев**. Спомени. С., 1926, с. 32.
44. **А.Т. Илиев**. Цит. съч., с. 42.
45. За всички тези по-подробно ще стане дума другаде.
46. **А.Т. Илиев**. Цит. съч., с. 42.
47. **Х.К. Хаскъл**. Исторически преглед на европейско-турската мисия за последните петдесет години. – В: «Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината от започването на евангелската мисионерска дейност в България». Ч. I, Самоков, 1909, с. 14-6.
48. Същата преценка прави и Иван Илчев в статията си «Робърт колеж и създаването на българската интелигенция преди Освобождението» – «Училище», 1993, 2, с. 76.
49. Такива са министър-председателите К. Стоилов и Т. Иванчов, министрите М. Маджаров, Ал. Людсканов, И. Белинов, И. Славейков, Х. Тодоров, И. Пеев, окръжните управители П. Горбанов, Д. Икономов, Т. Джабаров, началникът на Тайния кабинет на Фердинанд Ст. Добрович и др. По-подробно по въпроса вж. у **Иван Илчев**. «Робърт колеж» и формирането на българската интелигенция (1863-1878). – «Исторически преглед», 1981, 1, с. 50-62.
50. **Ив. Илчев**. Цит. съч., 1993, с. 75.
51. **Ив. Вазов**. Т. 14, с. 42.
52. **Х.К. Хаскъл**. Цит. съч., с. 13.
53. Цит. по: **Татяна Несторова**. Американски мисионери сред българите (1858-1912). С., 1991, с. 14.
54. Вж. **Т. Несторова**. Цит. съч., с. 12-7.

55. **Т. Несторова**. Цит. съч., с. 66-73, 97-120.
56. «Цариградски вестник», 7-14, 1850.
57. «Духовни книжки», II, 2, 1866.
58. «Македония», II, 4, 1867.
59. «Слава», II, 7, 1873.
60. «Ступан», III, 1-3, 1876.
61. Вж. статиите «Образованието в Англия» («Македония», 29, 1870), «Нещо за средните училища у другите народи и за училищното преподавание» («Читалище», II, 18-20, 1872) и мн. др.
62. **Л. Каравелов**. Т. 1, с. 95.
63. «Србја», 51-52, 1867, 14-17, 1868.
64. **Л. Каравелов**. Т. 6, с. 77.
65. Вж. моята статия «Свое и чуждо във възрожденската ни книжнина». – Литературна мисъл, 2, 1993.
66. За него по-подробно вж. в: **Г. Боршуков**. Цит. съч., с. 323-4.
67. Вж. **Г. Боршуков**. Цит. съч., с. 323.
68. «Вестниците на г. Андрич приличат на калпави бешлици». – В: **Л. Каравелов**. Т. 5, с. 350.
69. Пак там, с. 350; вж. за потвърждение, макар и пак със съдържани критически забележки: «Химическо съединение между «Хитър Петър» и «Левант Таймс». – «Независимост», IV, 36, 1874. – В: **Л. Каравелов**. Т. 5, с. 475-81.
70. «Читалище», III, 3, 1873, с. 288-9.
71. «Зорница», III, 2, 1878.
72. **Keith Thomas**. Regional and the Decline of Magic. Harmondsworth: Penguin, 1978, p. 194.
73. Цит. по: **К. Thomas**. Op. cit., p. 194.
74. «Поборник», «Една одисея из Делиормана», «Но вие българи ли сте?»
75. Пътеписът «Извън България». – В: **Ив. Вазов**. Т. 11, с. 295.
76. Пътеписът «Вести из книжовний свят», «Денница», I, 4, 1890.
77. «Един чужденец за нашата литература» («Мисъл», II, 1, 1892), «Българите спрямо своя език» («Мисъл», II, 4-5, 1892) и «Един чужденец за българската интелигенция» («Мисъл», III, 12, 1894).
78. **Иван Пеев-Плачков**. Бележки, очерки и фейлетони (1884-1900). С., 1908, с. 65.
79. **Ив. Ев. Гешов**. Лорд Странфорд. – «Читалище», III, 1, 1873, с. 5.
80. **Ив. Вазов**. Т. 1, с. 86.
81. Алеко Константинов за японците в «До Чикаго и назад» (**А. Константинов**. Събрани съчинения в четири тома. Т. 1. С., 1980, с. 65): «Пусти японци, страшно напреднали! Ненапразно те се считат възточни англичани.»
82. «Зорница», II, 23, 1877. Вж. и у: **П.Р. Славейков**. Т. 2, с. 360: «Ингилизин някой си писател казва».
83. «Зорница», II, 27, 1877.
84. «Читалище», II, 7, 1871, с. 303-6.
85. «По възпитанието на жените». – «Ружица», 1, 1871. – В: **П.Р. Славейков**. Т. 7, с. 255.
86. Пак там, с. 255.
87. Пак там, с. 255.
88. **Стоян Данев**. Мемоари. С., 1992, с. 53.
89. **Н.В. Карамзин**. Семейний живот в Англия. – В: **Ив. Вазов и К. Величков**. Цит. съч., ч. I, с. 99.
90. **Ив. Пеев-Плачков**. Цит. съч., с. 206-7.
91. «Остен», I, 12, 1879, с. 3-5. – В: **П.Р. Славейков**. Т. 4, с. 77-81.
92. Пак там, с. 79.
93. «Животоописание» (1870-72). – Във: **Васил Друмев**. Съчинения. Т. 2. С., 1968, с. 215-6.
94. **Атанас Трифонов Илиев**. Път към напредък. Ст. Загора, 1910, с. 97.
95. **Г.С. Раковски**. Т. 2, с. 84.

96. «В пазвите на Балкана». – В: *Ив. Вазов*. Т. 12, с. 364.
97. *Л. Каравелов*. Т. 6, с. 306.
98. В що се състои напредъкът? – «Читалище», I, 2, 1870, – В: *Марко Балабанов*. Философски и социологически съчинения. С., 1986, с. 67.
99. *А.Т. Илиев*. Цит. съч., 1910, с. 99-103.
100. *А.Т. Илиев*. Цит. съч., 1910, с. 97-8: «Французският ум, според Льоклерка, се стреми винаги към широки обобщения: високо лети в своите планове. Английският ум напротив се повдига тихичко, крачка по крачка, и в резултат постига редица скромни, ала солидни придобивки.»
101. В очерка си «Стефан Богориди» П.Р. Славейков (т. 3, с. 218-9) разказва за «проницателния англичанин» (английския посланик в Цариград), който само след няколко разменени думи с Гаврил Кръстевич успял да го прецени шо за човек е.
102. П.Р. Славейков пише във в. «Гайда», II, 2, 1864, с. 16 (т. 2, с. 331): «Енглезинът, кога ще са бие, безгрижно и хладнокръвно съблича горнята си дреха, възпретва ръкавите си и тогаз попитва противникът си, с когото ще са бие: «Колко деца имаш?», и като му отговори той, на това енглезинът ще му каже: «Е, да знаеш сега, че твоите деца не ще имат вече баща», и тъй зафаща боят.»
103. Вж. състраданието на Макгахан към баташките жертви, както е изобразено в пътеписа на Вазов «В недрата на Родопите» (т. 11, с. 207).
104. Вж. разказа «Мистер Джим Анджелов». – В: *Ив. Вазов*. Т. 10, с. 143.
105. Вазов разказва в пътеписа си «Извън България» (т. 11, с. 295) за англичанина Макензи Уолъс, който живял 6 години в бедна руска среда, за да изучи местния бит и да го опише.
106. Вж. Полза от магарета. – «Остен», I, 1879. – В: *П.Р. Славейков*. Т. 4, с. 80-1.
107. В очерка на Вазов «Първа лястовичка» (т. 10, с. 87) срещаме следното наблюдение: «Ние пътуваме двама само в купето, без да разменим повече нито една дума. В пътуване ние българите приличаме малко на англичаните: отбягваме спреразказване с лица непознати.»
108. *Ив. Вазов*. Т. 12, с. 276.
109. *Ив. Вазов*. Т. 7, с. 51.
110. *Антон Страшимиров*. Съчинения в седем тома. Т. 7. С., 1963, с. 82.
111. *Ив. Вазов*. Т. 12, с. 276.
112. *Пенчо П. Славейков*. Събрани съчинения в осем тома. Т. 8. С., 1959, с. 66.
113. Пак там, с. 66.
114. По този въпрос вж. още: *Л. Каравелов*. Т. 5, с. 350 и т. 6, с. 275-8.
115. *Ив. Вазов*. Т. 12, с. 59.
116. *Г.С. Раковски*. Т. 4, с. 153.
117. Черти на някои народи (2. Кога са либят). – «Гайда», II, 3, 1864, с. 23. – В: *П.Р. Славейков*. Т. 2., с. 332.
118. Патриарх Антим прокле българите. – В: *Л. Каравелов*. Т. 5, с. 176.
119. В що състои напредъкът? – «Читалище», I, 2, 1870. – В: *М. Балабанов*. Цит. съч., с. 67.
120. «Знание», I, 3, 1875. – В: *Л. Каравелов*. Т. 6, с. 195.
121. Оценения. – «Шутош», I, 13, 1874. – В: *П.Р. Славейков*. Т. 2, с. 531.
122. До Освобождението повърхностното френско влияние в повечето случаи се реципира у нас пак чрез гърците.
123. *П.Р. Славейков*. Т. 8, с. 237.